

Výkladové poznámky k biblickým veršom z úlohy č. 10

Nová zmluva

Nedeľa: Ajhľa, prichádzajú dni...

(Jer 31,31-34 SEkP) ³¹*Hľa, blíži sa čas – znie výrok Hospodina –, keď uzavriem novú zmluvu s domom Izraela a s domom Júdu. ³²Nie takú zmluvu, akú som uzavrel s vašimi otcami, keď som ich chopil za ruku, aby som ich vyviedol z Egypta. Oni totiž moju zmluvu porušili, hoci som bol ich Pánom – znie výrok Hospodina. ³³Toto však bude zmluva, ktorú uzavriem s domom Izraela po týchto dňoch – znie výrok Hospodina. Svoj zákon vložím do ich vnútra a vpišem ho do ich srdca. Budem im Bohom a oni budú mojim ľuďom. ³⁴Už sa nebudú navzájom poučovať a brat bratovi nebude hovoriť: Poznajte Hospodina!, lebo všetci ma budú poznať, od najmenšieho až po najväčšieho – znie výrok Hospodina –, pretože im odpustím viny a na ich hriech nebudem viac spomínať.*

vv. 31-32: Hospodin v čase, kedy je pred Božím ľuďom hrozba babylonského exilu, dáva svojmu ľudu zasľúbenie o novej zmluve.

Uzavrieť (dosl. rezať כרת) zmluvu je čin vykonaný v konkrétnom bode histórie. Je to teda božský čin, ktorý možno sľúbiť na nejaký čas v budúcnosti, ako je znovu osídlenie a prestavba krajiny prisľúbenej vo vv. 27-28. Ostatné zmluvy v SZ sú formalizované po krátkom období prípravy (napr. Ex 19-24), ale dátum uzatvorenia tejto zmluvy nie je špecifikovaný a táto pasáž neposkytuje žiadny náznak toho, ako sa na to ľudia majú pripraviť.¹

Túto zmluvu Hospodin uzatvára „s domom Izraela a s domom Júdu“. Je to predzvesť zjednotenia rozdeleného ľudu. Pôvodná zmluva bola porušená zo strany Božieho ľudu, čím bola aktivovaná kľiatba – Izrael už bol rozptýlený medzi národmi a Judsko čakal exil v cudzej krajine. Boh však týmto textom iniciuje novú zmluvu (tým, že ju predpovedá) ešte skôr, než Boží ľud vôbec začne činiť pokánie. V závere 32. verša nachádzame v hebrejčine zaujímavú slovnú hračku. Ekumenický preklad prekladá: „zmluvu porušili, hoci som bol ich Pánom“. Slovom Pán je tu prekladané sloveso s koreňom *b-a-l*, čo v preklade znamená „byť manželom, vydať sa, vziať si za manželku, vlastniť“². Podstatné meno *baal*, odvodené z tohto slovesa znamená: „manžel, vlastník, majiteľ“³, ale aj vlastné meno kanaánskeho boha *Baála*. Hospodin tu teda predchádzajúcu zmluvu pripodobňuje k manželskej zmluve, ktorú Boží ľud porušil svojou neverou, keď prijal ďalších „manželov - baálov“. Nová zmluva, ktorú tu Hospodin ohlasuje je teda prejavom milosti zradeného manžela (Hospodina) voči svojej nevernej žene (ľudu).

¹ KEOWN, Gerald. SCALISE, Pamela. SMOTHERS, T. G. Word Biblical Commentary: *Jeremiah 26-52*. vol. 27. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 640 s. ISBN 978-0-310-58869-6. str. 233.

² PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8. str. 28.

³ PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. str. 28.

v. 33: Ak zostaneme v metafore manželstva, potom fráza: „budem im Bohom a oni budú mojim ľuďom“ môže byť aj prvkom vyznania lásky, ktorý v istých variantoch môžeme nachádzať v starovekej ľúbostnej poézii (napr. „Milý môj patrí mne a ja jemu...“ Vl'p. 2,16a). „Oproti zmluve s Mojžišom, ktorej Izrael nedostal, prisľubuje teraz Boh novú zmluvu, ktorá bude mať duchovnú, Božiu dynamiku a skrz ktorú budú mať tí, ktorí Boha poznajú, podiel na požehnaní spasenia.“⁴ Zákon zapísaný v srdci je určite ozvenou Dt 30,6 kde sa hovorí o obriezke srdca, ktorá má za následok, že takto obrezaný človek bude „milovať Hospodina svojho Boha, celým srdcom, celou dušou“. Zjednotenie tohto Božieho ľudu pod novou zmluvou môže prekročiť etnické, národnostné či rasové hranice, ako na to poukazuje apoštol Pavol: „Lebo Židom nie je ten, kto je ním navonok, ani obriezka nie je obriezka viditeľná na tele, ale Židom je ten, kto je ním v skrytosti, a obriezka je obriezka srdca podľa Ducha, nie podľa litery.“ (Rim 2,28.29) Ak sa hovorí o ľudskom srdci, hovorí sa o vnútri človeka. „Srdce znamená myseľ, orgán pamäti (Jer 3,16), porozumenia (Dt 29,3), myšlienok (Jer 23,16), a najmä vedomých rozhodnutí vôle (Jer 3,10; 29,13).“⁵ Novosť zmluvy nie je daná zmenou Božích požiadaviek (zmenou zákona), ale zmenou ľudského srdca. Boh dokázal vyryť svojim prstom zákon do kamenných dosiek, no srdcia Božieho ľudu sú tvrdšie, pretože Hospodinove slová sa ich nedotkajú (porov. Jer 13,10). Nová zmluva je teda o stvorení mäkkého, Bohu poddajného srdca.

v. 34: Tento verš ukazuje na dôsledky toho, že Hospodinov zákon (*Tóra*) bude zapísaný v srdciach jeho ľudu. Vzájomné poučovanie stíchne, „pretože tóra (poučenie, zákon) napísaná na srdci znamená, že Hospodin je už známy.“⁶ Už nebude nábožensky privilegovaná elita, ktorá „pozná“ Boha lepšie a je určená k tomu, aby ostatných poučovala a vykladala Hospodinove slová. „Poznanie Boha v Jeremiášovi zahŕňa uvedomenie si Božieho charakteru a podstaty Božích činov (9,23), spomienkou na to, čo Boh urobil pre Izrael (2,6-8) a prijatie Božej vlády skrze poslušnosť Božích prikázaní (9,3; 22,15-16; 24,7).“⁷ Toto všetko sa môže udiť len skrze odpustenie hriechov. To, že Boh na hriechy svojho ľudu už viac nebude spomínať, znamená koniec Božieho hnevu a koniec trestov.

Pondelok: Zmluva zasahujúca ľudské srdce

(Oz 2,18-22 SEkP) ¹⁸*V ten deň – znie výrok Hospodina – bude ma volať: Môj muž, a nebude ma viac volať: Môj Baal. ¹⁹Odvrátim mená baalov od jej úst, viac nebudú spomínaní menom. ²⁰Vtedy uzavriem zmluvu s divou zverou, nebeským vtáctvom a plazmi zeme. Luk a meč, teda boj, odstránim zo zeme a usadím ich v bezpečí. ²¹Zasnúbim si ťa naveky, zasnúbim si ťa v spravodlivosti, práve, láske a v milosrdenstve. ²²Zasnúbim si ťa vo vernosti a ty spoznáš Hospodina.*

⁴ MACARTHUR, John. Starý zákon: komentár verš po verši. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1. str. 926.

⁵ KEOWN, Gerald. SCALISE, Pamela. SMOTHERS, T. G. Word Biblical Commentary: *Jeremiah 26-52*. str. 237.

⁶ tamtiež, str. 239.

⁷ tamtiež, str. 239.

Názov knihy je zároveň aj menom proroka. Ozeáš hebr. *Hóšea*, znamená „Hospodin vyslobodil“⁸. Dobový kontext Ozeášovho pôsobenia, „popisuje buď 2Krl' 17,7-18 resp. 2Krl' 15-17“⁹. Celkové zameranie knihy sa sústreďuje na vzťah Hospodina a jeho ľudu.

v. 18: Začiatková fráza „v ten deň“, „upozorňuje na dôležitý zlomový bod vo vzťahu medzi Bohom a jeho ľudom. Označuje zvrat udalostí.“¹⁰ Táto fráza nie je úplne totožná s „dňom Hospodinovým“ ako o ňom pojednávajú nasledujúce knihy Malých prorokov (najmä Ámos, Joel a Zachariáš), ktorí mohli čiastočne očakávať deň zlomu už vo svojej dobe, v ktorej prorokovali a čiastočne ako eschatologickú udalosť. U Ozeáša „ten deň“ je čisto eschatologický pojem. „Niet ani náznaku, žeby popisoval obdobie zmien, ktoré by sa dali očakávať už počas života Ozeášových poslucháčov.“¹¹

„Muž“, hebr. *iš* a *Baal* sa vo význame „muž“ alebo „manžel“ prekrývajú. VARŠO sa to snaží vo svojom komentári vysvetliť nasledovne:

Nie je ľahké sprostredkovať pocitové vnemy Ozeášovho súčasníka pri oslovení *môj Baal* dnešnému človeku. Nieslo totiž dvojaký, navzájom sa prelínajúci význam. Ak riekla žena mužovi „môj Baal“, znamenalo to „môj pán“ – „môj pán manžel“ – „môj manžel“. Ak povedal ctiteľ božstvu „môj Baal“, znamenalo to „môj pán“ – „môj Pán-Boh“ – „môj Boh“. K tomu pristupuje ešte možnosť, že manželia boli zároveň vyznávačmi Baala, takže názvy sa prelínali, možno v podobnom zmysle ako sa dnešnému veriacemu židovi sčasti môže prelínať oslovenie Adoni – Adonaj (môj pane – BOŽE).¹²

v. 19: Tento verš je dôležitým, pretože vyjadruje skutočnosť, že „Izraeliti v novom veku obnovy toto slovo [*baal*] jednoducho nikdy nepoužijú v žiadnom z jeho významov. Baalovo uctievanie nebude existovať.“¹³ Baalovia sa tu vyskytujú v množnom čísle. To môže naznačovať:

...že nemuselo ísť iba o uvedenú možnosť zamieňania baalov s PÁNOM [tj. Hospodinom]. Ozeáš bojuje proti baalizovaniu PÁNA. Vplyvom baalovho kultu aj PÁN dostáva ďalšie podoby a začína tak strácať jasné črty. Ozeášov boj je teda namierený aj proti rozmieňaniu PÁNA na mnohobožstvo uctievané v rozličných svätyniach po krajine rozličnými rituálmi.¹⁴

v. 20: Obnovenie zmluvy medzi človekom a divými zvieratami pripomína obnovenie vzťahov tak, ako fungovali medzi človekom a zvieratami v záhrade Eden. Boh je

⁸ HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. 630 s. ISBN 80-7172-865-9. str. 157.

⁹ BENEŠ, Jirí. *Dvanáctka: Úvod do studia malých proroků*. Praha: Teologický seminář Církve adventistů s. d., 2006. 311 s. ISBN 80-903827-0-3. str. 23.

¹⁰ VARŠO, Miroslav. *Komentáře k starému zákonu: Ozeáš, Joel, Ámos*. Kežmarok: Vivit, 2015. 542 s. ISBN 978-80-8175-003-8. str. 61.

¹¹ STUART, Douglas. *Word Biblical Commentary: Hosea-Jonah*. vol. 31. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 974 s. ISBN 978-0-310-58587-9. str. 168.

¹² VARŠO, Miroslav. *Komentáře k starému zákonu: Ozeáš, Joel, Ámos*. str. 79.

¹³ STUART, Douglas. *Word Biblical Commentary: Hosea-Jonah*. str. 169.

¹⁴ VARŠO, Miroslav. *Komentáře k starému zákonu: Ozeáš, Joel, Ámos*. str. 79.

sprostredkovateľ tejto zmluvy. Druhá časť verša prisľubuje obnovenie medziľudských vzťahov tým, že už nebudú vojny.

vv. 21-22: V týchto veršoch Hospodin svojmu ľudu prisľubuje „zásnuby“. Musíme si uvedomiť, že dnes v západnej kultúre nemajú zásnuby taký silný právny význam, ako to bolo na starovekom blízkom východe. „Pri tomto právnom kroku muž alebo jeho rodina odovzdal žene, alebo jej rodine מֶחָר *mochar* ‚dar neveste‘, v skutočnosti kompenzáciu za pracovnú silu, o ktorú rodina prišla vydajom dcéry.“¹⁵ Už zásnuby teda predstavujú trvalý zväzok medzi mužom a ženou. Tak isto aj Hospodin chce spečatiť svoj vzťah so svojím ľuďom ako trvalý. Zároveň môžeme vidieť aj prisľúbenia z v. 20 ako oný „dar neveste“ od Hospodina.

Utorok: Zmluva pre všetkých

(Iz 56,6-7 SEkP) *6Cudzincov, ktorí sa pripoja k Hospodinovi, aby mu slúžili a milovali Hospodinovo meno, aby sa mu stali služobníkmi, všetkých, čo zachovávajú deň sobotného odpočinku, neznesväcujú ho a pridržiavajú sa mojej zmluvy, 7aj ich zavediem na svoj svätý vrch a rozveselím ich vo svojom dome modlitby. Ich spaľované obety a obety s hostinou budú prijaté na mojom oltári, veď môj dom sa bude nazývať domom modlitby pre všetky národy.*

Boží ľud je v týchto veršoch rozšírený ďaleko za hranice etnicity Izraela. „To znamená návrat k pôvodnému chápaniu Izraela ako zboru [kongregácie] ctiteľov a zachovávateľov zmluvy, ktorý sa skladá z osôb, ktoré prisahali vernosť Hospodinovi pri zmluvných obradoch.“¹⁶ Spoločne s obnovou definície Božieho ľudu prichádza aj obnova definície chrámu.

Hospodinov výrok o chráme je súčasťou širšieho prisľúbenia outsiderom a cudzincom, ktorí sa rozhodli spolu s Božím ľuďom držať sa Hospodinovej zmluvy a dbať na to, aby neznesväcovali dni odpočinku (Iz 56,4-6). Im je sľúbené, že ich Hospodin uvedie do svojho domu, dám im vo svojom dome modlitby radosť, príme ich obete a obľúbi si ich počinanie. Inými slovami, Hospodin ich uvedie do modlitby, pretože byť vo Hospodinovom dome, radovať sa, obetovať a dôjsť prijatiu od Hospodina sú výrazy popisujúce modlitbu.¹⁷

Streda: Lepšia zmluva

(Heb 8,6-10 SEkP) *6Teraz však dostal o toľko vznešenejšiu službu, o koľko je lepšia zmluva, ktorej je prostredníkom, lebo je ustanovená lepšími prisľúbeniami. 7Ved' keby tá prvá bola bývala bez chyby, nebolo by sa hľadalo miesto pre druhú. 8Keď ich karhá, hovorí: HPa prichádzajú dni, hovorí Pán, a uzavriem s domom Izraela a s domom Júdu novú zmluvu. 9Nie takú zmluvu, ako som uzavrel s ich otcami v ten deň, keď som ich vzal za ruku, aby*

¹⁵ tamtiež, str. 81.

¹⁶ WATTS, J. D. W. Word Biblical Commentary: *Isaiah 34-66*. vol. 25. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 720 s. ISBN 978-0-310-58852-8. str. 484.

¹⁷ BENEŠ, Jiří. Ozvěny Izajášova volání: *Slova Izajášova prorockví pro každodenní zamyšlení*. Praha: Návrat domů, 2012. 431 s. ISBN 978-80-7255-280-1. str. 324.

som ich vyviedol z Egyptskej krajiny. Oni totiž nezotrvali pri mojej zmluve a ja som ich opustil, hovorí Pán.¹⁰ Lebo toto je zmluva, ktorú uzavriem s domom Izraela po tých dňoch, hovorí Pán. Svoje zákony vložím do ich mysle a napíšem ich na ich srdcia. Budem ich Bohom a oni budú mojim ľuďom.

v. 6: Tento verš prináša odpoveď na v. 4, kde je spochybnená možnosť, aby bol Kristus kňazom na zemi. Kristovo kňazstvo totiž absolútnym spôsobom prekonáva to pozemské. „Pravda je taká, že obetná služba levitských kňazov, iba povrchným spôsobom predznamenávala definitívnu kňazskú službu Krista pri jeho smrti a vstupe do Božej prítomnosti.“¹⁸

„Prostredník zmluvy“, gr. *diathékés* „usporiadanie, závet, zmluva“¹⁹ a *mesités* „arbiter, sprostredkovateľ, prostredník“²⁰. MACARTHUR tento výraz definuje ako osobu, ktorá „sprostredkuje medzi dvomi stranami za účelom vyriešenia konfliktu alebo podpísania zmluvy. Ježiš Kristus je jediný prostredník, ktorý môže obnoviť pokoj medzi Bohom a hriešnikmi.“²¹ Levitskí kňazi boli teda iba tieňom – predobrazom toho jediného pravého prostredníka.

v. 7: Je zaujímavé, že o prvej zmluve sa tu hovorí ako o zmluve, ktorá nebola bez chyby. Ako však tomu rozumieť? „Na úrovni historických udalostí mala zmluva sprostredkovaná Mojžišom ľudské chyby a nahradilo ju lepšie usporiadanie. Nahradenie starej zmluvy nebolo spôsobené iba neverou ľudí voči ustanoveniam zmluvy. Stalo sa to preto, lebo došlo k novému vývoju Božieho vykupiteľského zámeru, ktorý si vyžadoval nové zmluvné konanie zo strany Boha.“²² Ako si ukážeme nižšie, nejedná sa o náhradu obsahu zmluvy, ale o spôsob naplnenia.

vv. 8-10: Tu je citácia Jer 31,31-34, ktorého sme rozoberali v časti na nedeľu. Text je citovaný v podstatnej zhode s LXX^A, tj. Septuaginta (grécky preklad SZ). „Kvalita novosti, ktorá je vlastná novej zmluve, spočíva v novom spôsobe predkladania Božieho zákona a nie v novosti obsahu.“²³

Štvrtok: Novozmluvný kňaz

(Heb 10,1.11-12.14 SEkP) *¹Zákon je len tieňom budúcich darov, a nie vlastným obrazom vecí, preto nikdy nemôže tými istými obetami, prinášanými ustavične každý rok, urobiť dokonalými tých, čo prichádzajú. ... ¹¹Každý kňaz stojí a koná denne bohoslužbu a veľa rás prináša tie isté obety, ktoré nijako nemôžu odstrániť hriechy. ¹²No Kristus priniesol jednu*

¹⁸ LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 1-8*. vol. 47A. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 739 s. ISBN 978-0-310-58595-4. str. 554.

¹⁹ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1. str. 333.

²⁰ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. str. 809.

²¹ MACARTHUR, John. Nový zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-87587-08-9. str. 737.

²² LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 1-8*. str. 556.

²³ tamtiež, str. 557.

obetu za hriechy a navždy zasadol po pravici Boha. ... ¹⁴Jednou obetou totiž navždy zdokonalil tých, čo sa posväcujú.

v. 1: Zákon je *skia* „tieňom“ alebo aj „zrkadlovým obrazom“²⁴, nie vlastným *eikón* „obrazom“, ktorý však nie je len „vonkajší = *εἶδωλον*, ale aj vnútorne podobný originálu“²⁵. „Výraz *σκιά* neznamena *neréálne* alebo *klamlivé*, ako v platonizme, ale skôr *nedokonalé* alebo *neúplné*. Jeho použitie naznačuje, že funkciou zákona bolo smerovať k tomu, čo je dokonalé alebo úplné.“²⁶

vv. 11-12.14: Podstatu celého odseku krásne vystihuje LANE vo svojom komentári:

Obete predpísané zákonom neboli schopné dosiahnuť rozhodnú očistu; nemohli odstrániť vedomie hriechov (10,1-4). Ich neefektívnosť v tomto ohľade odhalila zásadnú slabosť v kultových ustanoveniach starej zmluvy. Účinne bolo vylúčené, aby sa zákon stal nástrojom spásy. Toto uvedomenie preukázalo nevyhnutnosť uzákonenia novej zmluvy s príslubom, že Boh si už nebude pamätať na hriechy, ako skutočný nástroj spasenia (10,15-18). To znamenalo odmietnutie mnohých obetí predpísaných zákonom v prospech jednej obete Ježišovho tela (10,5-10) a odmietnutie neúčinnnej služby levitských kňazov v prospech účinnej služby eschatologického kňaza tróniaceho pred Bohom (10,11-14). Tento argument slúži na zdôraznenie ocenenia konečného charakteru Kristovej osobnej obete za hriechy. Vytvára tiež kontext pre definovanie požehnaní novej zmluvy, ktorá bola zabezpečená jeho smrťou.²⁷

Použité zdroje a literatúra

BENEŠ, Jiří. Dvanáctka: *Úvod do studia malých proroků*. Praha: Teologický seminář Církve adventistů s. d., 2006. 311 s. ISBN 80-903827-0-3.

BENEŠ, Jiří. Ozvěny Izajášova volání: *Slova Izajášova proroctví pro každodenní zamyšlení*. Praha: Návrat domů, 2012. 431 s. ISBN 978-80-7255-280-1.

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 978-3-438-05222-3.

Biblia: Slovenský ekumenický preklad. 5. Vyd. (3. opravené vyd.) Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2015. ISBN 978-80-85486-97-1.

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. 630 s. ISBN 80-7172-865-9.

KEOWN, Gerald. SCALISE, Pamela. SMOTHERS, T. G. Word Biblical Commentary: *Jeremiah 26-52*. vol. 27. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 640 s. ISBN 978-0-310-58869-6.

²⁴ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. str. 1111.

²⁵ tamtiež, str. 396.

²⁶ LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 9-13*. vol. 47B. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub editions). 754 s. ISBN 978-0-310-58631-9. str. 195.

²⁷ LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 9-13*. str. 195.

LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 1-8*. vol. 47A. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 739 s. ISBN 978-0-310-58595-4.

LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 9-13*. vol. 47B. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub editions). 754 s. ISBN 978-0-310-58631-9.

MACARTHUR, John. Nový zákon: *Komentář verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-87587-08-9.

MACARTHUR, John. Starý zákon: *Komentář verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1.

NESTLE-ALAND. Řecko Český Nový zákon: *Slovník novozákonní řečtiny*. Praha: Česká biblická společnost, 2011. 1758 s. ISBN 978-80-87287-38-5.

PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8.

PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1.

STUART, Douglas. Word Biblical Commentary: *Hosea-Jonah*. vol. 31. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 974 s. ISBN 978-0-310-58587-9.

VARŠO, Miroslav. Komentáře k starému zákonu: *Ozeáš, Joel, Ámos*. Kežmarok: Vivit, 2015. 542 s. ISBN 978-80-8175-003-8.

WATTS, J. D. W. Word Biblical Commentary: *Isaiah 34-66*. vol. 25. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 720 s. ISBN 978-0-310-58852-8. str